

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 342.553 (075.8)

Батанов О. В.,

д.ю.н., старший науковий співробітник, доцент,
старший науковий співробітник Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

МУНІЦИПАЛІСТИКА ЯК ГАЛУЗЬ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ФОРМА ІНОВАЦІЙНИХ ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. У статті аналізуються актуальні проблеми становлення муніципальної науки та освіти. Обґрунтовується необхідність формування такого міждисциплінарного напрямку у науці та освіті як муніципалістика.

Аннотация. В статье анализируются актуальные проблемы становления муниципальной науки и образования. Обосновывается необходимость формирования такого междисциплинарного направления в науке и образовании как муниципалитика.

Summary. In the article the actual problems of formation of municipal science and municipal education are analyzed. The necessity formation such interdisciplinary direction in science and education as municipalistic is grounded.

Постановка проблеми. Одним з найбільш примітних явищ у становленні та розвитку демократичної державності в Україні є відродження місцевого самоврядування як принципово нової системи організації публічної влади на місцях та, на цій основі, – формування муніципального права не лише як галузі права, а і як самостійної сфери наукового знання. В основі її формування знаходяться об'єктивні політичні, соціально-економічні, духовні, психологічні та інші передумови та закономірності виникнення, становлення та розвитку вітчизняного муніципалізму, проблеми організації та функціонування муніципальної влади та інші чинники, які пов'язані насамперед з наявністю самостійного для муніципального законодавства предмета правового регулювання як особливої сфери суспільних відносин, які виникають на базі тієї системи самоорганізації людей, яка визнається та функціонує за місцем їх проживання.

Безумовно, поняття науки муніципального права та її характеристики оптимально розкриваються із врахуванням тісних взаємозв'язків та залежностей, які існують між такими категоріями, як «галузь муніципального права» та «наука муніципального права». Однак, такі залежності не є жорсткими: між галуззю та наукою муніципального права є істотні відмінності, які стосуються не лише їх предмету, джерел, але й самої історії становлення галузі, з одного боку, та науки муніципального права – з іншого. Якщо муніципальне право як галузь права є новим самостійним правовим утворенням у системі права України,

то однойменна наука має значно більш глибокі історичні коріння, які пов'язані зі становленням та розвитком ідейних засад класичного муніципалізму, теоретичних концепцій про походження місцевого самоврядування та муніципальної влади в Україні та зарубіжних країнах.

Незважаючи на це, для кожної науки приходить час осмислення накопиченого знання як результату теоретичного засвоєння нею свого предмету, який набуває риси системності. По суті мова йде про пізнання наукою самої себе, що є умовою її подальшого розвитку та утвердження реальної соціальної цінності. Думається, що прийшов такий час і для науки муніципального права, концептуальним орієнтиром для якої мають стати ідейні засади класичного муніципалізму.

Ступінь наукової розробки теми. У сучасній Україні накопичений вагомий масив спеціалізованих досліджень щодо окремих аспектів муніципальної демократії, муніципального права та процесу, проблем організації та діяльності місцевого самоврядування. Водночас є низка питань, які є абсолютно новими для сучасної юридичної науки. Актуальність та складність осмислення питань спостерігається навіть на рівні використання певних понять і категорій та формулювання їх визначень. Зокрема такими поняттями, які і на сьогодні ще не стали загальновизнаними та є такими, що не сприймаються представниками певних наукових шкіл та напрямів є «муніципалізм», «муніципальна влада», «муніципальні права особи», «муніципальний лад», «муніципальний процес», «муніципальні процедури», «муніципальний режим», «муніципальні технології», «муніципальні послуги», які використовуються у наукових працях з питань місцевого самоврядування вкрай рідко.

Безумовно, одним з чинників тому є те, що сама наука муніципального права та муніципальне знання в цілому знаходяться тільки у стадії свого становлення, а на їх основі доволі повільно формуються нові навчальні дисципліни, які мають своїм предметом вивчення питання організації і здійснення місцевого самоврядування, суспільних відносин, що виникають на місцевому рівні. Зокрема, у системі юридичної освіти такою дисципліною є «Муніципальне право України». Тому, муніципальне знання, побудоване на принципах класичного муніципалізму лише складається. В стадії формування знаходиться вітчизняна теорія та методологія самоврядування, муніципальнознавчий категоріально-понятійний апарат.

Водночас, не викликає сумнівів, що вже сьогодні має відбутися своєрідна «санація» наукової мови. Очищення її від неясностей та подвійного тлумачення об'єктивно повинно розглядатися як передумова у дослідженні важливих наукових проблем. Дослідники актуальних проблем конституційного та муніципального будівництва і права мають переконатися, що аналіз понять не обмежується суто «терапевтичними» цілями. Досліджуючи важливі муніципально-правові категорії та способи їх використання, вчений-муніципаліст тим самим концептуалізує

муніципально-правову реальність. Значною мірою цьому сприятиме формування сучасного категоріально-понятійного апарату муніципального права, у якому відповідні поняття мають стати одними з системоутворюючих. Тому *метою* статті є дослідження напрямків формування сучасного категоріально-понятійного апарату муніципального права.

Викладення основного матеріалу. Зрозуміло, що у науці муніципального права, розвинутий категоріально-понятійний апарат не може сформуватися одномоментно. Це довготривалий та складний процес. По-перше, муніципально-правові поняття мають бути ув'язані в єдину збалансовану понятійну систему та, по-друге, синхронізовані з юридичними категоріями, які існують у суміжних юридичних науках, насамперед, конституційного, цивільного, адміністративного, земельного, фінансового права та інших галузевих наук.

До того ж, необхідно враховувати і те, що на сучасному етапі розвитку місцевого самоврядування та муніципального права пріоритетність відзначеної проблеми значною мірою обумовлена тією обставиною, що наука муніципального права знаходиться в стадії становлення і формування цієї науки неодмінно впирається у наявний у обігу категоріально-понятійний апарат, у тому числі той, яким оперує чинне законодавство.

Однак, не викликає сумнівів, що чітко відпрацьована та синхронізована система муніципально-правових категорій може стати базою для концептуального вирішення багатьох злободенних проблем, особливо, проблем, пов'язаних із організацією та функціонуванням публічно-владного апарату, розмежуванням функцій, предметів відання та повноважень різних органів, які здійснюють муніципальну владу.

Вважаємо, що напрями теоретичних досліджень, які переслідують мету виявлення загальних закономірностей, пов'язаних з оптимальним функціонуванням місцевого самоврядування, мають колосальну цінність та актуальність, так як саме у теоретичних недоопрацюваннях містяться паростки більшості практичних проблем у місцевому житті. До того ж, основною больовою точкою теорії місцевого самоврядування власне кажучи й є її категоріально-понятійний апарат, так як значна кількість муніципальних норм, запозичені як із міжнародних стандартів муніципальної демократії, так із різних іноземних джерел, орієнтованих на власні, значною мірою відмінні, категоріально-понятійні системи, що передбачає пріоритетність завдання, пов'язаного із рецепцією запозичених юридичних понять до вітчизняних умов та їх грамотним включенням до категоріального апарату вітчизняної науки муніципального права.

Таким чином, істинно науковий аналіз муніципально-правової матерії неможливий без наявності необхідного гносеологічного інструментарію, невід'ємним елементом якого є чіткий категоріально-понятійний апарат [24, с. 3–4].

Ми вважаємо, що перспективи модернізації соціально-економічної, політичної та правової систем українського суспільства у даний час визначаються не тільки об'єктивними закономірностями інноваційного розвитку держав в умовах глобалізації та європейської інтеграції, процесами зближення правових систем сучасності, а й необхідністю врахування у процесі формування вітчизняного конституціоналізму локального-особистісного фактору, розмаїття історичних, національно-культурних та інших особливостей розвитку територіальних громад як первинної суб'єктної основи муніципальної влади, яка у сучасному світі закономірно визнається основою будь-якого демократичного ладу. У цьому сенсі загальна тенденція переосмислення традиційних правових категорій та понять, теоретико-методологічних засад галузевих юридичних наук передбачає необхідність удосконалення теоретико-методологічних підходів до вивчення як конституційного, так і муніципального права як галузевих юридичних наук.

Досвід проведення радикальних демократичних перетворень у правовій системі нашого суспільства, виникнення та розвиток у її складі муніципального права як самостійної галузі права, свідчить про необхідність кардинального наукового переосмислення проблем співвідношення особи та держави, прав людини, їх забезпечення та захисту як всередині країни, так і на міжнародному рівні, що, як правило, не є можливим у процесі аналізу традиційних конституційно-правових інститутів.

У зв'язку з цим, вивчення теоретико-методологічних аспектів публічної влади та обґрунтування людиноцентричного підходу до аналізу конституційно-правових явищ та процесів з позицій сучасного муніципалізму дозволяє реалізувати конструктивну функцію теорії конституціоналізму, її динамічний характер, виявити рівень реального впливу юридичної науки, насамперед науки конституційного та муніципального права, на правотворчість та правозастосування у діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, способи застосування юридичної техніки як механізму підвищення ефективності як конституційно-правового, так і муніципально-правового регулювання суспільних відносин.

Однак ряд обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру були та сьогодні є стримуючими факторами для активних та плідних досліджень у цьому напрямі. До числа таких обставин відноситься стан муніципального права як галузі права. Так, тривалі, не завжди конструктивні спори про її місце у правовій системі України, зведення її «статусу» лише до галузі законодавства негативно відзначились на розробці системи цієї самостійної галузі публічного права, а звідси, і на структуруванні відповідного наукового знання.

Суттєвою перешкодою на шляху становлення науки муніципального права виступає непослідовна вітчизняна державна політика у сфері муніципального будівництва: організація місцевого самоврядування

здійснюється, найчастіше, без урахування об'єктивно назрілих суспільних потреб і інтересів територіальних громад, в угоду державним, регіональним і місцевим елітам.

Гальмувала розвиток науки муніципального права і відсутність континуїтету в її розвитку, зокрема категоричне заперечення не лише на практиці, а і на науковому рівні феномену публічної самоврядної влади територіальних громад, ідеологічне забарвлення конституційної матерії за радянських часів, не завжди зважене запозичення думок та досвіду, народжених істотно новими обставинами часу та місця. Усе це призвело до хронологічної розірваності ідей та теоретичних конструкцій, або до непродуманого реанімування віджилих понять, теорій, концепцій.

І все ж таки, незважаючи на перераховані та інші негативні чинники, наукою муніципального права накопичений значний масив муніципально-правового знання, який потребує переосмислення, у тому числі з точки зору потенційних можливостей викладання відповідних знань у юридичних навчальних закладах. При цьому важливо визначитися із змістом, предметом, об'єктом, методологією, структурою та зв'язками такого знання, його якісними характеристиками, способами отримання, пояснення, оцінки, суспільно-політичної ролі. Успішному зрушенню у даному напрямі має сприяти не тільки розробка цих та інших актуальних проблем науки муніципального права та муніципальної науки в цілому, а й запровадження у навчальний процес інноваційних освітніх технологій шляхом введення таких нових навчальних курсів як «Історія муніципально-правових учень», «Муніципальне процесуальне право», «Муніципальне статутне право», «Муніципальне виборче право», «Правові основи муніципальної служби в Україні», «Міжнародно-правові стандарти місцевого самоврядування» тощо.

Варто замислитись і над необхідністю формування та запровадження у навчальний процес низки міждисциплінарних курсів. Так, значним кроком на цьому шляху стало б запровадження у навчальний процес абсолютно нової універсальної дисципліни, викладання якої могло б бути однаково корисним у процесі формування професійних знань у сфері місцевого самоврядування як юристів, так і економістів, соціологів, політологів тощо. Такою універсальною дисципліною, здатною довести до студента у доступній формі, спираючись на здобутки юридичної науки та законодавчі норми інформацію про місцеве самоврядування, його політичні моделі та соціальне значення, психологію поведінки у середині територіальної громади та вплив географічних чинників на її функціонування тощо могла б стати «Муніципалістика».

Запровадження такої універсальної дисципліни мало б вагоме значення в опануванні доволі важкої матерії, якою є місцеве самоврядування. Адже зрозуміти глибинні процеси, які обумовили виникнення феномену місцевого самоврядування, свідчать про колосальну цивілізаційну роль самоорганізації, підкреслюють важливість насамперед психологічного сприйняття ідей муніципальної демократії у суспільстві,

добросусідських зв'язків у громаді як у ході політичної структуризації суспільства, так і формування відносин ринкової економіки, тощо спираючись на юридичні формули та конструкції взагалі не можливо.

Об'єктивно ці питання не можуть і не повинні вивчатися у рамках «Муніципального права України». Заповнити ці прогалини може саме курс «Муніципалістика». Запровадження цього курсу визначально, з перших кроків у вивченні муніципальної проблематики, сприяло б не тільки налагодженню таких традиційних міждисциплінарних зв'язків «по горизонталі» («Муніципалістика» → «Муніципальне право України» → «Муніципальне виборче право» тощо), а і, насамперед, системних навчально-освітніх блоків, зв'язаних між собою «по вертикалі» («Муніципалістика» → «Регіоналістика» → «Глобалістика»).

Так, говорячи про системні зв'язки, які могли б сформуватися між муніципалістикою та такими науковими напрямками як регіоналістика, державознавство, глобалістика, наприклад, зазначимо, що *регіоналістика* – це міждисциплінарна наука, яка вивчає об'єктивні процеси регіоналізації (географічної, історичної, політичної, економічної, культурної). Вона особливої уваги надає вивченню регіоналізації міжнародних відносин під впливом факторів глобалізації. Її засновником був американський економіст і географ Уолтер Айзард, який відзначав трансформацію регіональної економіки у регіоналістику за рахунок розширення базисних факторів, не тільки економічних, а і політичних, соціальних і екологічних. Регіоналістика відображає синтез підходів різних наук до регіональних досліджень. Вона визначально замислювалася як вчення, яке об'єднує такі напрями, як районістика (предметом якого, за задумом засновників, мала служити розробка загальних принципів і методів систематизації шляхом районування), регіоновідання (за задумом фундаторів мала вивчати специфіку розвитку цілісних регіонів у найрізноманітніших аспектах – від природних до етноконфесійних), а також низки інших напрямів у науках, які мають справи з районуванням та вивченням районів. Регіоналістика взаємодіє з географічними науками, геополітикою, глобалістикою, геоекономікою та іншими науковими дисциплінами. Вона необхідна для спеціалістів у галузі міжнародних відносин, державознавців, регіонознавців, країнознавців, політологів, істориків, географів та ін. [9; 10; 21; 22; 27].

Щодо такого напряму наукових пошуків як *глобалістика*, то це нова міждисциплінарна форма знання у галузі міжнародних відносин та світової політики, яка прагне подолати кризу гуманітарних наук, як правило, розділених нездоланною спеціалізацією та трансформацією предметів дослідження під впливом процесів, які відбуваються у сучасному світі. Глобалістика виступає як аналітична дисципліна поки що з розмитими контурами свого предмета дослідження. Звідси багатоголосся дослідників, які віддають пріоритет у глобалістиці, відповідно, політиці, економіці, соціології або культурі. Глобалістика виявляє сутність, тенденції та причини процесів глобалізації, інших глобальних процесів і проблем,

пошук шляхів утвердження позитивних і подолання негативних для людини та біосфери наслідків цих процесів. Термін «глобалістика» також вживається для позначення сукупності наукових, філософських, культурологічних і прикладних досліджень різних аспектів глобалізації та глобальних проблем, включаючи отримані результати таких досліджень і практичну діяльність щодо їх реалізації в економічній, соціальній, політичній сферах. Глобалістика народжена інтеграційними процесами, характерними для сучасної науки та являє собою сферу дослідження і пізнання, де різні наукові дисципліни та філософія взаємодіють одне з одним, кожна з позиції свого предмета і метода [7; 8; 12; 13; 16; 17; 19; 29].

Варто звернути увагу й на галузевий аспект перспективи вивчення даного курсу серед таких інших, аналогічних за функціональним навантаженням курсів міждисциплінарного характеру, враховуючи, що на колосальний потенціал таких напрямів наукових пошуків, як «конституціоналістика» [20], «адміністративістика» [15;25], «цивілістика» [26] тривалий час вказують вітчизняні вчені.

Важливість формування відповідного напрямку обумовлена й необхідністю системного підходу до вивчення проблем сучасного конституціоналізму, враховуючи його рівні та форми: муніципалізм як форма локального конституціоналізму [1–6; 14] → сучасний конституціоналізм в окремій державі [18; 23; 28] → глобальний конституціоналізм, що є наслідком міждержавної інтеграції [11, с. 178–246].

Основними тематичними блоками, які могли б вивчатися у рамках курсу «Муніципалістика» та відігравати роль загальноорієнтувальної, вступної й узагальненої інформації про місцеве самоврядування, могли б бути:

- муніципалістика у системі знань про місцеве самоврядування;
- муніципалізм як центральна проблема муніципальної науки в цілому;
- муніципальна філософія як комплекс знань про феномен самоврядування, самоорганізацію та самоорганізовані системи;
- муніципальна юриспруденція як комплекс правових знань про місцеве самоврядування;
- муніципальна політологія як комплекс знань про політичні моделі місцевого самоврядування та його місце у політичній системі суспільства;
- муніципальна економіка як комплекс знань про основи муніципального господарювання та роль місцевого самоврядування в умовах ринкової економіки;
- муніципальна соціологія як комплекс знань про соціологічні моделі місцевого самоврядування, його місце та значення у процесах суспільного та державного розвитку;
- муніципальна культурологія як комплекс знань про культуру місцевого самоврядування, його духовно-моральний та ідеологічний вплив на розвиток суспільства і держави;

– муніципальна психологія як комплекс знань про психологію людських відносин в середині територіальної громади та в умовах місцевого самоврядування;

– муніципальна інженерія як комплекс знань про муніципальні системи і моделі, їх особливості та можливі впливи на розвиток місцевого самоврядування з точки зору його організації, проведення виборів тощо;

– муніципальна конфліктологія як комплекс знань про конфлікти у системі місцевого самоврядування, причини їх виникнення, засоби та методи попередження і подолання тощо.

Метою вивчення курсу «Муніципалістика» є ознайомлення студентів у доступній для сприйняття та засвоєння формі з найважливішими муніципальними явищами і категоріями, надання загального уявлення про теоретичні та практичні проблеми формування місцевого самоврядування, ознайомлення студентів із роллю, значенням та функціями самоврядування в цілому та місцевого самоврядування зокрема у процесах формування громадянського суспільства, соціально-правової державності та ринкової економіки, висвітлення особливостей окремих сфер суспільного життя, розвиток яких напряму залежить від місцевого самоврядування, підвищення рівня їх муніципальних знань, муніципальної свідомості та муніципальної культури тощо.

Висновки. Ми переконані, що запровадження у навчальний процес сучасних освітніх технологій, у тому числі й у сфері муніципального права та процесу, створило б умови для формування спеціалістів абсолютно нової генерації. Адже важко розраховувати на швидкий розвиток місцевого самоврядування в Україні, не маючи професійно підготовлених спеціалістів у цій сфері. Стан місцевого самоврядування та досвід роботи спеціалістів з розвитку територіальних громад у країнах розвинутої локальної демократії дає нам відповідні орієнтири, вагомі результати та позитивні приклади.

Використані джерела:

1. Бабичев И. В. Основания российского муниципализма и его современное состояние / И. В. Бабичев // Местное право. – 2009. – № 5/6. – С. 9–26.
2. Баймуратов М. О. Місцеве самоврядування як загальний спадок людської цивілізації та феномен сучасного світового конституціоналізму / М. О. Баймуратов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4–5. – С. 38–47.
3. Батанов А. В. Муниципализм как основа гражданского общества и современного конституционализма / А. В. Батанов // Административное и муниципальное право. – 2008. – № 4. – С. 4–12.
4. Батанов О. В. Муніципалізм як концептуальна та інституційна основа сучасного конституціоналізму в Україні / О. В. Батанов // Запорізькі правові читання : матеріали Щорічної міжнародної наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2010 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Т. 1. – С. 58–60.
5. Батанов О. В. Муніципальна влада у контексті класичного світового муніципалізму: критичний аналіз сучасних теорій / О. В. Батанов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 3. – С. 39–51.

6. Батанов О. В. Сучасний муніципалізм в Україні: гуманістичні засади становлення та розвитку / О. В. Батанов // *Правова держава* : зб. наук. праць. – Вип. 21. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – С. 165–174.
7. Бебик В. М. Сучасна глобалістика : провідні концепції і модерна практика : навч. посіб. / В. М. Бебик, С. О. Шергін, Л. О. Дегтерьова. – К. : Університет «Україна», 2006. – 208с.
8. Василенко И. А. Политическая глобалістика : учеб. пос. / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2003. – 359 с.
9. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу : монографія / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2001. – 231 с.
10. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні : монографія / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 516 с.
11. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції : теоретико-методологічні аспекти : [монографія] / Ю. О. Волошин ; [за ред. М. О. Баймуратова]. – К. : Логос, 2010. – 428 с.
12. Глобалістика : Междунар. междисциплинарный энцикл. словарь / И. И. Мазур (гл. ред. и сост.), А. Н. Чумаков (гл. ред. и сост.). – М. ; СПб. ; Нью-Йорк : Издательский центр «Елима»; Издательский дом «Питер», 2006. – 1159 с.
13. Дергачев В. А. Глобалістика : учеб. пос. / В. А. Дергачев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 303 с.
14. Кампо В. М. Український муніципалізм: історія і сучасність / В. М. Кампо // *Хроніка–2000. Український культурологічний альманах*. – 1998. – Вип. 27–28. – С. 492–504.
15. Ківалов С. В. Адміністративістика як об'єкт наукових пошуків: запрошення до обговорення / С. В. Ківалов // *Часопис адміністративістики*. – 2007. – № 1. – С. 4–7.
16. Костин А. И. Экополитология и глобалістика : учеб. пос. / А. И. Костин. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 416 с.
17. Кочетов Э. Г. Глобалістика : Теория, методология, практика : учебник для вузов / Э. Г. Кочетов. – М. : НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2002. – 647 с.
18. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія / А. Р. Крусян. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.
19. Лукашевич В. М. Глобалістика : учеб. пос. / В. М. Лукашевич. – 3-е изд., перераб. и доп. – Л. : Новий Світ-2000, 2006. – 540 с.
20. Орзіх М. П. Конституціоналістика у складі юридичних терміно-понять / М. П. Орзіх // *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. – 2002. –Т. 8. – 2009. – С. 118–124.
21. Плешакова М. В. Регіоналістика : учеб. пос. / М. В. Плешакова, Д. С. Дробышев ; ВолгГТУ. – Волгоград : 2005. – 182 с.
22. Ринок і регіоналістика : навч. посіб. для студ. екон. та екон.-геогр. фахів вищ. навч. закл. / С. П. Сонько [и др.]. – К. : Ніка-Центр : Ельга, 2002. – 380 с.
23. Словська І. Є. Український конституціоналізм : етапи становлення і розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / І. Є. Словська ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 20 с.
24. Соловьев С. Г. Система фундаментальных понятий муниципального права : дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право ; государственное управление ; административное право ; муниципальное право»/ С. Г. Соловьев. – Екатеринбург, 1998. – 212 с.

25. Сравнительная административистика : Рабочая учеб. программа и метод. рекомендации / Сост. М. Р. Аракелян, О. И. Зорина ; ОНЮА. – О. : Юрид. л-ра, 2007. – 28 с.
26. Харитонов Є. О. Цивілістика: поняття, підготовка та структура / Є. О. Харитонов // Часопис цивілістики. – 2006. – Вип. 1. – С. 10–15.
27. Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія : монографія / В. І. Чужиков. – К. : КНЕУ, 2008. – 272 с.
28. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
29. Шепелев М. А. Глобалістика : учеб. пос. / М. А. Шепелев. – Днепропетровск : ДНУ, 2001. – Ч. 1. – Днепропетровск : ДНУ, 2001. – 144 с., Ч. 2. – Днепропетровск : ДНУ, 2001. – 122 с.

Рецензент: д.ю.н., професор Баймуратов М.О.